

УДК 332.142.4

Топчубаев А.Б. - г.и.к., доцент, ОшКУУ, Термечикова С. - окутуучу.

Суу ресурстарын пайдалануудагы проблемалар.

Адам баласынын чарбалык ишиндеги суунун маанисин ашыра баалоо кыйын. Суусуз металлды эритүү, кенди казып алуу, машина куруу, дыйканчылык кылуу мүмкүн эмес. Деги эле суу ресурстарынын өлчөмү аймактын өнөр жайынын, айыл чарбасынын жана калкынын жашоо деңгээлинин өсүшүн аныктайт. Айыл-кыштактарды жана шаарларды суу менен камсыз кылуу, сугат иштери жана башка ушул сыяктуу көптөгөн орчундуу чарбалык маселелердин чечилиши, тигил же бул аймактын суу ресурстарын пайдалануу менен тыгыз байланыштуу.

Кыргызстандын шартында жер жана агрардык реформа жүргүзүлгөн мезгилден тартып айыл чарбасында жерлерди кайра бөлүштүрүү маселеси чечилген. Натыйжада сугат системалары боюнча бардык иштер токтогон, сугат жерлердин саны азайган жана топурактын түшүмдүүлүгү төмөндөгөн.

Жер кадастрынын 1990-жылдагы маалыматы боюнча көптөгөн айыл чарбасындагы дан эгиндерин эгүүчү аянттар канааттандыраарлык эмес абалда болуп, айыл чарбасында түшүмдүүлүктүн кескин төмөндөшүнө алып келген. Айыл чарбасында, өнөр жайда жана коммуналдык-чарбада 1990-жылдан бери суу ресурстары менен жер ресурстарын пайдалануу боюнча илимий изилдөө иштери жүргүзүлгөн эмес. Суу ресурстарынын абалынын начарлашы төмөндөгүдөй терс антропогендик жана жаратылыштык факторлордон келип чыккан:

- Жер ресурстарын иштеткен аймактын булганышы;
- Суу булактарынын жанында нефть, туз, уран ж.б. тоо-кен өнөр жайларында казуу иштеринин жүргүзүлүшү жана анын калдыктары;
- Айыл чарбасында жана өнөр жайында колдонулгандан кийинки калдыктарынын дарыяларга куюлушу, атмосферага зыяндуу заттарды бөлүп чыгаруусу;
- Жер көчкүлөр жана селдер.

Совет ураган мезгилден тартып Кыргыз өкмөтү тарабынан сугат жана саздак жерлерди кургатуу системаларына бөлүнүүчү каражаттын төмөндөшүнөн, оңдоо иштеринин жоктугунан акыркы жылдары сугарууга, колдонууга мүмкүн болбогон жерлердин аянты көбөйдү. Алсак, бир гана Кара-Суу району боюнча Ак-Буура-Араван канал системасы боюнча 1428 га (10%тен ашык) айдоо жерлер сазга айланган. Республикабызда 50 млрд м³ суу ресурсу пайда болсо, анын 10-11 млрд м³ суу Кыргызстандын айыл чарбасында (сугатка), коммуналдык кызматка (ичүүчү таза суу), өндүрүшкө жана башкаларга пайдаланылат. Калганы коьшулаш жайгашкан мамлекеттерге Кытайга, Өзбекстанга жана Тажикстанга агып өтүп кетет. Өзбекстан республикасынын көпчүлүк айдоо аянттары Нарын, Ак-Буура, Кара-Дарыя, Сох, Исфайрам-Сай, Шахмардан жана башка дарыялардан агып барган сууларды пайдаланат. Эки өлкөнүн мамлекеттер аралык сүйлөшүүсүндө Кыргызстандан Өзбекстанга агып өткөн суулар сел, ташкындарды жаратып, эгиндерди, айдоо аянттарын жууп кетип залал келтиргендиги айтылып жүрөт. Суу ташкындары Кыргыз Республикасынын бюджетине бир топ чыгымдарды алып келүүдө, Өзбекстан бул чыгымдарды жабууга кол кабыш кылуу боюнча сөз болгон, бирок бул маселе ушул күнгө чейин аткарылбай келүүдө. Түштүк Кыргызстандын аймагында 600дөн ашуун кичине жана чоь дарыялар бар. Дарыялардын жылдык орточо агымы 19,4 км³. Изилденген аймакта пайда болгон суулардын 14% ке жакыны өзүбүдүн аймакта колдонулса, ал эми 86% агым республиканын аймагынан

сырткары чыгып кетет. Түштүк Кыргызстандын аймагында пайда болгон суулар Кызыл-Суу, Чаткал, Сырдарыя дарыяларынын суу ресурстары Кыргызстандын чегинен кобушулаш Өзбекстан, Тажикстандын аймагына өтүп кетет. Ал эми Түштүк Кыргызстандын аймагында Кызыл-Суу дарыясынын алабында пайда болгон суулардын - 20%, Сырдарыя дарыя алабында пайда болгон суулардын - 18%, Чаткалда – 12% суу ресурстарын айыл чарбасында жана күндөлүк керектөөлөрдө колдонуу, ал эми калган сууларды кобушу мамлекеттер пайдаланышат.

Түштүк Кыргызстандын аймагынан агып өтүүчү чоң жана кичине дарыялар бар. Суу агымын бөлүштүрүү жөнүндөгү жобо 1980-1984-жылдары иштелип чыккан. Ушул жобонун негизинде суу ресурстары кобушу мамлекеттер менен бөлүштүрүлүүдө. Ош, Жалал-Абад жана Баткен областтарынын аймагы негизинен сугат жерлердин зонасы катары эсептелинет. Талаачылыктын 90%ине жакыны ушул аймактарга туура келет. Бул жердин сугат аймактарында кайракы жерге караганда 3 эсеге көп түшүм алынат. Бирок, бул жерлерди иштеткен дыйкандар сугат маалында суудан аябай кыйналышат. Адамдарга тийиштүү субъективдүү, жаратылышка тийиштүү объективдүү себептер бар. Түштүк Кыргызстандын аймагында жалпысынан 317 240 га сугат жерлер бар.

1990-жылдан кийинки мезгилде Кыргызстандын аймагында жер реформасы башталган күндөн тартып, жер мүлкүнө ээ болгондордун баары эле жер иштеткенге даяр эмес эле. Жер реформасына байланышкан биздин суу чарбасындагы маселелердин бири – мурда бир каналдан бир колхоз суу ичсе, реформадан кийин 500 жеке менчиктер суу ичүүгө туура келген.

Мурунку колхоз, совхоздордо чарба аралык сугат тармактарын эксплуатациялоо үчүн гидротехник (мураб) башында турган атайын штат болгон. Алар сугат тармактарын оёдоп, бригадаларга суу бөлүштүрүлүп берилип турган, ошондой эле суунун пайдаланышын көзөмөлгө алышкан. Азыркы мезгилде суу бөлүштүрүү тармактары базар экономикалык шартына ылайык өзгөрүлүп, чарбалар аралык сугат тармактарында акыркы 1992- жылдан тарта 10 жылдан ашуун мезгилде оёдоп түзөө иштери болгон эмес.

Белгилүү болгондой колхоз, совхоздордогу сугат тармагы эгин эгүүнү алмаштырып айдоо массивиндеги бир канча талааларды бир мезгилде сугаруу үчүн курулган болчу. Ошондо да эң кичине каналдар сууну үзгүлтүксүз 50-100 га аянтка берип турган. Азыр болсо мындай каналдар жүздөп саналат. Азыркы мезгилде кооперация кыймылы эң туура болуп жатат. Майда чарбалардын ири чарбаларга бириктирилиши жердин түшүмдүүлүгүнө, сугат иштерин туура пайдалануусуна жакшы шарттарды түзүүгө таасирин тийгизет. Жаратылыш чөйрөсүндө суу ресурстары өтө керек. Ал адамдын чарбалык ишмердүүлүгүнүн натыйжасында өтө тез өзгөрөт. Аны туура пайдалануу, суунун сапатын көтөрүү биздин элдин турмуш деңгээлинин өсүшүнө гана эмес бүткүл Борбордук Азияга да пайда алып келет.

Суу ресурстарынын сугатка чейин жеткирүү мезгилинде суу жоготуу 250,9 млн м³дан 214,7 млн м³ төмөндөгөн, бул жылдык суу топтоонун 18-27 % түзөт. Мунун баарына ирригациялык жана суу бөлүштүрүү системаларынын канааттандыраарлык эмес абалы себеп болгон. Андан сырткары эмеректердин иштен чыкканы, сугаттын туура эмес усулун колдонуу, сууларды коргоонун технологиясынын жоктугу да мисал болот.

Жер реформасынын жүрүшү менен ички чарбалык сугат тармагы (мурдагы колхоз, совхоздордун каналдары) ээсиз, кароосуз калып, аны кармоо, тейлөө үчүн ошондой эле сугат жерлер үлүштөргө берилип, натыйжада суу пайдалануучулардын саны өтө көбөйүп кетип, алардын ар бири менен мамлекеттин суу чарба мекемелери келишим түзүп иштөөгө мүмкүнчүлүк болбой калгандыгына байланыштуу жабы бир уюм түзүү зарылчылыгы келип чыккан. Мындай уюм суу пайдалануучулар ассоциациясы (СПА) эсептелет. Суу

пайдалануучулар ассоциациясы (СПА) дүйнөлүк тажрыйбага таянып, түзүлүп жана иштеп жатат. Суу пайдалануучулар ассоциациясынын тейлөө алкагында жашаган жана айыл чарба багытындагы жери бар дыйкандар биргелешип, өз алдынча коллективдүү чечим менен башкарышат, ошондой эле, сугат жерлеринде суу ресурстарын рационалдуу пайдаланууда жана айыл чарбасында түшүмдүүлүктү көтөрүүдө негизги уюм болуп саналат. Ал эми мамлекеттик суу чарба мекемелери магистралдык чарбалар аралык каналдарды тейлөө, аларды ремонттоо жана сууну суу булактарынан алуу, аны суу пайдалануучу ассоциациялардын аймагына чейин жеткирүү жумуштары менен аракеттенген уюм болуп саналат. Алар мурдагы колхоз-совхоздордун чегине чейин гана сугат сууну жеткирип берүүнү камсыз кылат жана мамлекет тарабынан ирригациялык кызмат акысы үчүн каражат эсебинен (1 м³ суу - 3 тыйын) мамлекеттик сугат тармагы тейленет.

Ички чарбалык сугат тармагын кармоодо акча каражаты Кыргыз Өкмөтү тарабынан каралган эмес. Түштүк Кыргызстандын аймагында Дүйнөлүк Банктын талабына ылайык 4 өткөөл баскычты басып өткөн ондогон суу пайдалануучулар ассоциациясынын ички чарбалык каналдарын калыбына келтирүү (реабилитация) иштери жүргүзүлдү. Долбоор иштей баштаган күндөн тартып Ош областында суу пайдалануучу ассоциациясынын ички чарбалык сугат каналдарын калыбына келтирүүгө 159,4 млн. сомдук жумуш аткарылган. Натыйжада, Ош областы боюнча 15 СПАнын 195 км каналы, 89 км суу алып топтоочу жана алып чыгып кетүүчү тармагы, 4 даана башкы суу бөлүүчү курулмалар, 714 даана ар кандай гидротехникалык курулмалар жана 203 даана суу өлчөөчү посттор курулган. Жогоруда жасалган иштердин натыйжасында Ош областында 29 миң га жер сугат суусу менен туруктуу камсыз болгондугунун натыйжасында дыйкандарыбыздын эккен эгиндеринин түшүмдүүлүгү бир топ көтөрүлдү. Ошондой эле 35,0 миң адам мындан пайда көрүүдө.

Суу ресурстарынын колдонулгандан кийинки булганыч сууну агызуу азайган, бирок, булганган иштелип чыккан сууну ачык сууларга агызуу көбөйгөн. Ошондуктан андагы суунун химиялык курамы эпидемиологиялык мааниде коркунучтуу. Ош, Жалал-Абад жана Баткен областарындагы көптөгөн шаарларда жана райондун борборлорунда борборлоштурулган канализациялык тармактар жана тазалоочу курулуштар жок. Ошондуктан 30% күндөлүк керектөөлөрдөн, чарбадан иштелип чыккан суулар суу объектилерине же чуькурларга төгүлүп, агызылат. Түштүк Кыргызстандын аймагында жашаган адамдарды таза суу менен камсыз кылуу үчүн баарыдан мурда булганыч сууларды тазалоочу жабдууларды (сооружениелерди) куруу, эскилерин кайра калыбына келтирүү талап кылынат. Мындай экологиялык маселенин көтөрүлүшү абалды жөнгө салууга түрткү берет. Мисалы, Кара-Суу, Сүлүктү, Өзгөн, Майлы-Сай, Кара-Көл шаарларында, Гүлчө, Ноокат дагы ушул сыяктуу бир топ райондордун борборунда булганыч сууларды тазалоочу жабдууларды куруу зарылчылыгы турат. Мындан тышкары Ош, Көк-Жаьгак, Шамалды-Сай, Кочкор-Ата жана Хайдаркандагы тазалоочу жабдууларды өркүндөтүп, аларга кошумча жабдууларды куруу зарыл. Анткени, мурдагы жабдуулар бөлүнүп чыгып жаткан булганыч суулардын көбөйгөндүгүнө байланыштуу азыркы күндүн талабына жооп бербей калды. Буга Ош шаарындагы жабдуулардын учурдагы көрүнүшүн мисалга алсак болот. Атайын текшерүү мезгилинде тундуруучу жайлардын жетишсиздигинен улам булганыч суулар толук тазаланбай Ак-Буура дарыясына саргычтанган түстө калдык түрүндө өтүп жатканы аныкталды.

Республиканын аймагында экономиканын начарлашы шаарлардагы тазалоочу жана канализациялык системалардын начарлашына алып келди. Коммуналдык чарбадагы

системаларды кеңейтүү, оьдоо жана калыбына келтирүү иштери жүргүзүлбөгөндүктөн, андагы иштетилген суулар тазаланбастан ачык көлмөлөргө жана дарыяларга куйган.

Ошондуктан Түштүк Кыргызстандын дарыяларынын ичинен өтө булганыч дарыялар катары Майлы-Суу, Ак-Буура, Исфайрам-Сай жана башкалар эсептелинет. Бул кемчилдиктерди жоюу максатында тазаланбаган, кайра иштеген сууларды суу объектилерине кошулуусун кыскартууга комплекстүү чара иштеп чыгуу керек. Суу сактоочу жайларда тартипти сактоо менен дарыя жээктерин, сугат системаларын кайра реконструкциялоо (оьдоо-түзөө жумуштарын жүргүзүү) зарыл.

Адабияттар

1. Гидрологи рек. А.Н.Важнов
2. Гидрология и регулирование стока. А.Н.Иванов.